

Szemle

Nagy Csilla*

PROFILOK

CSEHY Zoltán. *Arctalanság, arcadás, arcrongálás: Önláttatási stratégiák és diskurzusretorikák kisebbségi kontextusban*. Budapest: Reciti Kiadó, 2020, 240 lap

A kisebbségi irodalom értelmezhető, értékelhető, leírható kívülről (a többségi irodalom szempontrendszer felől), de belülről, az önértelmezés attitűdjével, igényével is. Csehy Zoltán monografikus igényű, sokrétű tanulmánykötete elsősorban az utóbbi szempontot követi nyomon, az 1920-as évektől kezdődően csaknem napjainkig mutatja be a szlovákiai magyar kisebbségi kontextusban tetten érhető „önláttatási stratégiák és diskurzuslehetőségek” egyes változatait. Az első fejezet egyrészt elméleti kitekintés, amely a nyelv, kisebbség és politika viszonyát elemzi, másrészt szövegközeli olvasatokat kínál: kortárs és közelmúltbeli irodalmi alkotások példáján keresztül mutat be egy termékeny, a (kisebbségi) nyelv teherbírására, produktivitására irányuló lehetséges „szlovákiai magyar irodalom” fogalmat. A második fejezet négy tanulmánya a reprezentatív antológiák szerkesztési elvei alapján, illetve a korabeli (hazai és anyaországi) kritikai fogadtatás viszonylatában látatja az önértelmezés és önreprezentáció egyedi kódjait és változásait. A harmadik fejezet műértelmező tanulmányokat tartalmaz: négy, kisebbségi kontextusban is vizsgálható, de a többségi irodalom, a nem kisebbségi irodalomértés számára is releváns szerző (Kudlák Lajos, Kassák Lajos, Jarnó József, Márai Sándor) műveire koncentrálnak.

Csehy nem törekszik arra, hogy a (cseh)szlovákiai magyar irodalom történetét összefüggő, elemeiben egymásra épülő cselekménysorként „beszélje el”, és ez valószínűleg nem is lenne termékeny, hiszen a hatástörténeti vagy műfaji szempontokat szem előtt tartó koherens narratíva vélhetően éppen az árnyalatokat rejtene el, amelyek a vizsgált korszak kisebbségi irodalomértelmezésének háttérében megfigyelhetők. A kisebbségi irodalom története így képkivágások sorozataként látható. A bevezető tanulmány (*Arc, arcrongálás, maszkos játék*) a kisebbségi, határon túli irodalom nyelvszempontú, nyelvi alapon létező autonómiáját vizsgálja: olyan problémakört érint, amely a kétezres évektől kezdődően része a szlovákiai magyar irodalom önreflexiójának, például a Csehy által is idézett Cselényi László, Németh Zoltán és az erdélyi irodalmat tekintve Balázs Imre József teoretikus munkásságának. A szöveg Deleuze és Guattari ismert tanulmányának terminológiai kereteire is épít, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan írható le a térhasználat,

* A szerző a kassai Pavel Jozef Šafárik Egyetem vendégkötője.

illetve a politikai-etikai kontextus tekintetében a kisebbségi irodalom, hogy mit takar (és mennyiben teszi lehetővé az önreflexiót) „a kisebbségi író” figurája, valamint hogy tetten érhető-e a szlovákiai magyar irodalom egyedisége az irodalom nyelvének sajátosságaiban, hogy létezik-e az irodalomban a „szlovagy” mint nyelvi kód.

A tanulmány érzékenyen mutat rá arra, hogy a kisebbségi irodalom körvonalazásának egyik akadály a kifejezés ideológiai, átpolitizált jellegében rejlik, és ennek a szegmensnek a kiemelésével, háttérbe szorításával látszólag a leírni kívánt irodalmiság jellege, egyedisége veszik el:

A kisebbségi átpolitizált térben helyet kereső hazai alkotó előtt ezen belül számos énformalási stratégia áll. Ha a kilépést választja, két alapvető lehetősége van: ha feladja a kisebbségi arcot, és a kisebbségi irodalom pozícióját megtagadja esztétikai és nyelvi szempontból is, egy „hiperkulturális” nyelvhasználati modellnek engedelmessé dolgozik (egy Horatius-fordító pl. elvben aligha tehet mást). Vagy pedig alternatív poétikákba „menekül”. (12.)

A szöveg izgalmas mozzanata, hogy a kisebbségi irodalmi nyelvhasználat magas szintű és ideológiamentes változatát az avantgárd és a posztmodern beszédmóddal kapcsolja össze. A szerző többek között Cselényi László fragmentált, cseh, szlovák, francia nyelvi elemeket is tartalmazó montázsverseit, Juhász R. József akcióművészetét, Bettess István latin nyelven írt haikuit, Grendel Lajos *Nálunk, New Hontban*, György Norbert *Klára* című művének szlovák–magyar nyelvi sajátosságait említi, amelyek (a szerzők kisebbségi származása, illetve a művek kisebbségi helyzetben való születése mellett) a nyelvhasználat sajátosságai révén hívják életre az úgynevezett kisebbségi irodalmat. Figyelemre méltóak a nyelvjárás szövegalkotási potenciáljára, az önfordítás gesztusára, valamint a fordításszöveg versbeli szituálásának variációira vonatkozó érzékeny szövegközeli meglátások is. Németh Zoltán *Kremnica és környéke* című írása, valamint *A haláljáték leküzdhetetlen vágya* című kötet egyes versei kapcsán Csehy megállapítja, hogy

Németh ragyogóan teremti meg a magyarnak látszó nyelvi helyzet illúzióját: nem az identitásvesztés karaktere érdekli elsősorban [...], hanem a nyomasztó szociokulturális tér anomáliáiból fakadó tragikomikus és groteszk poétikai innováció, hiszen az alapul szolgáló szöveget valószínűleg nem magyar alkotta meg, hanem magyarul tudó „szlovák” (20)

illetve hogy

[a] szlovák elementumok roncsolják az egynyelvűségben megképződni látszó költői arcot: világosan jelzik, hogy a kötet történései, beszédfosztlányai valójában a szlovák nyelven belül történtek meg és léteznek, s a kötet magyar szövegei lényegében e nyelvi helyzet „fordításai”. (21.)

Az olvasatok jól érzékelhetően jelzik, hogy egy nyelvhasználaton alapuló kisebbségi irodalom-fogalom kialakítása nem nélkülözheti a térhasználattal (és ezzel együtt a térjelölő kifejezésekkel), a történelmi utalások nyelvi háttérével, valamint az idegen (többségi) nyelv és a kisebbségi nyelv viszonyának termékeny feszültségével való számvetést. Ezáltal voltaképp ahhoz a befogadáselméleti kérdéshez vezetnek, hogy az ilyen típusú szöveg teljes megértése mennyiben függ az olvasó (kisebbségi vagy többségi nyelvi) kompetenciájától. Tózsér Árpád *A kódváltás pragmatikája* című, a nyelvi hibriditást szituáló verse kapcsán például az értelmezés arra a következtetésre jut, hogy a bár a szöveg tökéletes megértéséhez a szlovák és a magyar nyelv ismerete is szükséges, az az egynyelvű befogadó számára is értelmezhető, mivel „a szerző egyszerűen számol azzal, hogy a privát nyelvhasználat eredendő intimitással rendelkezik, mely különféle más nyelvi, idegen, vernakuláris, dialektális stb. elemekből építhető”. (26.)

A kötet második fejezete a kisebbségi irodalmi hagyományról való gondolkodást az antológiák önláttatási mechanizmusai révén, az antológiaszerkesztési elvek irodalomszociológiai háttére, a recepció és a nemzedékiség tapasztalat vizsgálata révén valósítja meg. Az etnicitás és a „mi”-tudat összefüggései, a hivatalos önláttatás és a küldetéstudat gesztusa, az érték, a kánon fogalma, valamint a kisebbségi sors irodalmi megfogalmazásának kérdése, és ezeknek a fogalmaknak a kritikai vizsgálata visszatérő motívum a négy tanulmányban, amely az úgynevezett szlovenszói magyar irodalom kialakításának stratégiáit vizsgálja. Csehy kiemelten foglalkozik többek között a Sziklay Ferenc, Dzurányi László, Mártonvölgyi László szerkesztésében megjelent antológiákkal, és miközben részletezően bemutatja a létrejöttük körülményeit és a fogadtatásukat, olyan, a szlovenszói irodalom leírására és intézményességére vonatkozóan is meghatározó kérdéseket vet fel, mint hogy milyen strukturális alapokon nyugszik az „esszenciális, kollektív felvidékiség” keresésének az igénye, hogy a felvidékiség vélt közösségi tapasztalata miként kapcsolódik a küldetésességhez, miként kerül párhuzamba vagy oppozícióba az erdélyiség jelentéstartalmával vagy épp az anyaország irodalmi tradícióival, valamint hogy a felvidékiség fogalma mennyiben értelmezhető közös keretben az érték és az esztétikum kategóriáival. A tanulmányok plasztikusan mutatják meg a korabeli és a jelenlegi irodalomértés, kritikai értékelés közötti differenciát, és a recepciótörténeti vázlatok lehetővé teszik azt is, hogy például Fábry Zoltán kritikusi, irodalomtörténeti munkásságának egyes elemeit sajátos hangsúlyok mentén (például a kritikai attitűd és az esztétikai elvárások korszerűsége horizontján) értelmezhesük. Termékeny részei a fejezetnek azok, amelyek a kisebbségi alkotók teljesítményét általában a magyar irodalom folyamatai felől teszik értékelhetővé, ilyen a Babits szerkesztésében megjelent *Uj Anthologia: Fiatal költők 100 verse* bemutatása, vagy Forbáth Imre *Mával* való kapcsolatának, pályájának vázlatát, illetve Szenes Erzsébet vagy Águthy Erzsébet alkotócsoporthoz való kapcsolódásának jelzése is. A sztálinista diskurzus retorikájának elemzése során egyrészt a kollektivitás irodalomba foglalása, az ideológiai tartalmak kisebbségi kontextusa kerül előtérbe, másrészt a szerző az irodalmat leíró

nyelv és szempontrendszer korszerűtlenségét érzékelteti („[a]z irodalom messze elhagyta már a sematikus vonulatot, miközben a '80-as évek vezető kritikusai még az ideológiai csapdákbán toporognak [...]” [118.]). A fejezet utolsó tanulmánya a „nyolcak” csoport pályakezdésével foglalkozik, kritikai szempontból vizsgálja a *Fiatal szlovákiai magyar költők* című, 1958-as, Turczel Lajos szerkesztésében megjelent versantológiát, amelyben az ötvenes évek közepétől fellépő költők (Cselényi László, Fecsó Pál, Gyüre Lajos, Kulcsár Tibor, Zs. Nagy Lajos, Petrik József, Simkó Tibor, Tózsér Árpád) szerepeltek. A nemzedékiség kérdése mellett a recepció mechanizmusainak, valamint az esztétikai kategóriák működésének bemutatása a tanulmány legizgalmasabb rétegét képezi.

A könyv utolsó fejezete mintegy appendixként olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek gondolatmenete, megközelítésmódja többé-kevésbé leválik az első három fejezet célkitűzéséről. Itt nem a kisebbségi irodalom fogalmának árnyalása a tét, hanem éppen annak indirekt igazolása történik, hogy nincs a kisebbségi önelvűség okán „értékessé” váló irodalom. Épp ellenkezőleg, a kisebbségi „hatókörébe” illeszthető irodalom is csak abban az esetben tud érvényes lenni, ha a „nem kisebbségi” kontextusa felől is képes kérdéseket indukálni, és releváns válaszokat adni. Csehy négy szerzőt választ, és mind a négy választása valamilyen szempontból felforgató. Kudlák Lajos és Jarnó József esetében olyan alkotói pályákról van szó, amelyekről többé-kevésbé megfeledkezett az irodalmi köztudat, annak ellenére, hogy – mint az az elemzésekből kiderül – kifejezetten termékeny vizsgálatokra adnak alkalmat. Kudlák pályája többek között az avantgárd és a paródia fogalmának teherbírásáról való gondolkodás apropója, Jarnó József esetében a nyugatos és a világirodalmi tájékozódás mechanizmusai válnak a vizsgálat tárgyává. A Kassák- és a Márai-tanulmány pedig a műválasztás okán provokatív: az *Éposz Wágner maszkjában* következetes és precíz zenei olvasata éppúgy különleges darabja a kötetnek, ahogy Márai *Zendülőkjének* queer szempontú motívumelemzése is jelentős mértékben átalakítja a kamaszregényről alkotott elképzeléseinket, és meggyőzően érvel amellett, hogy a mű meghatározó rétege a homoszociális viszonyrendszerek ábrázolása, és az ehhez kapcsolódó hierarchikus hatalmi struktúrák színrevitele.

Az irodalomfogalmak meghatározása minden esetben olyan elkülönítő folyamat, amely során egy adott (irodalmár) közösség által elfogadott kritériumrendszer teszi definiálhatóvá, mi része az adott kategóriának, és mi az, ami már kívül esik rajta. A történetileg változó irodalomfogalmak leírását és működtetését az egyes időszakokban az eltérő jelentőséggel bíró esztétikai, nyelvi, területi, vagy épp az adott csoport identitásstruktúráját meghatározó szempontok együttesen tették lehetővé: a terminus dinamikus változásai nemcsak az általa jelölt tárgyat teszik azonosíthatóvá, hanem az irodalomról való aktuális gondolkodásról is képet adnak. Csehy Zoltán nagyívű kötete példázza, hogy nincs ez másként a kisebbségi irodalomfogalmak meghatározását illetően sem. Az adott korpuszra alkalmazott konvencionális megnevezések nemcsak területi szempontból jelöltek (erdélyi, szlovákiai, kárpátalji stb.), hanem történetileg is, hiszen már azzal is az adott történelmi

és társadalmi változásokra utalnak, hogy aszimmetrikusak, valamihez képest gondolják el a tárgyukat. A leírás így mindig szembeállít és szelektál: a kisebbségi a többségivel; a határon túli a határon innenivel; a periféria a centrummal; de akár a szlovenszkói a csehszlovákiaival; az erdélyi a szlovákiai magyarral szemben opponálható. De éppen így, mindezek számbavételével jöhetnek létre azok a képkivágások, amelyek – mint egy arc különböző szemszögből való rögzítései – meghatározhatóvá, leírhatóvá teszik a tulajdonképpeni profilt.